

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת אמר תשס"ו
מספר 652

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

“מיהו יהודי?”

במשך תקופה ארוכה מאוד הייתה הקהילה היהודית האתיופית מנותקת מתהליך השתלשלות ההלכה בארץ ישראל ובבבל. עובדה זו הביאה להימצאותם של הבדלים רבים בין הפסיקה ההלכתית האתיופית לפסיקה בתלמוד שהתקבלה כהלכה מחייבת בקרב יהודי העולם כולו. כאמור, אצל יהודי אתיופיה התפתחה ההלכה בנפרד, ולמעשה ניתן לראות כי בחלק מהדברים משמרת הקהילה האתיופית את המנהג הקדום בצורתו הראשונית, זה שהיה תקף עוד לפני תקופת התלמודים, והובא על-ידי לארץ.¹

אחת הדוגמאות להבדל הלכתי בולט היא הקריטריון לקביעת הייחוס - שאלת “מיהו יהודי”. על-פי מנהג יהודי אתיופיה, בניגוד למקובל ביתר קהילות ישראל, יהודי הוא כל מי שנולד לאב יהודי.² בדברים הבאים יהיה ניסיון לדון בנושא קביעת הייחוס באמצעות “פרשת המקלל”, ומתוך כך לדון בהגדרת “מיהו יהודי”.³

בפרשתנו נאמר (כד-י-יא): “וַיֵּצֵא בֶן אִשָּׁה יִשְׂרָאֵלִית וְהוּא בֶן אִישׁ מִצְרִי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּנָּצוּ בַּמִּחְנֶה בֶּן הַיִּשְׂרָאֵלִית וְאִישׁ הַיִּשְׂרָאֵלִי: וַיִּקָּב בֶּן הָאִשָּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקָּלֵל...”

סתם הכתוב ולא פירש ולא פירט את כל פרטי המעשה. לא נאמר מתי אירע הדבר ולשם מה יצא בן הישראלית מאוהלו והיה מתהלך במחנה. יתרה מזו, איננו יודעים על מה הייתה המריבה. לעומת זאת, התורה טורחת לציין כי המקלל היה בן איש מצרי. והרי דווקא פרט זה הוא שולי, לכאורה; מדוע צוין הייחוס המשפחתי של המקלל, והרי העיקר לכאורה הוא המעשה עצמו?! אמנם כולנו מכירים את התופעה שכאשר אדם מקבוצת השתייכות מסוימת מבצע מעשה חמור, התגובה המיידית של בני אותה קבוצה היא התנערות ממנו, ואולם בתגובה שכזו יש פעמים רבות מידה לא-מבוטלת של צביעות, חוסר אחריות, התעלמות, ובריחה מהתמודדות, והרי אין לייחס זאת לתורה. מדוע אפוא נזכר מוצאו המפוקפק של המקלל?⁴

לדעתי, טמון כאן מסר מאוד עמוק בדבר מידת אחריותו של היחיד כלפי עצמו וכלפי הסובבים אותו, ולמידת אחריותה של החברה כלפי היחיד.

נדמה כי יש מקום להבין את העניין על רקע העובדה שבמצבים מסוימים אנו דווקא נתנגד - ובתוקף - לגישה שמפרידה בין מוצאו של העושה לבין המעשה שעשה. במקרים רבים יש בהחלט מקום לבחון את הנסיבות שהביאו אדם לעשות מעשה חמור. ייתכן שיש להתבונן ולראות גם את הגורמים ואת האילוצים; לא לראות רק את התלמיד שסרח, אלא גם את הרגע שלפני, את העלבון שהביא אותו למצב זה.

* מאמר זה מוקדש לעילוי נשמותיהם של סבי אבא דג'ן מנגשה וסבתי טורו טפרי, שהיו מופת לדמותו של אותו יהודי פשוט ותמים המאמין בצדקת דרכו. הם היו אנשי מסירות נפש ואנשי קידוש ה', דווקא בפשטותם. יהי זכרם ברוך.

¹ יש לציין כאן שבהזדמנויות שונות שמעתי את פרופ' דניאל שפרבר טוען שרבים ממנהגי הקהילה היהודית האתיופית, הם מנהגים קדם-תלמודיים. ראה עוד יוסי זיו, **טומאה וטהרה אצל הקהילה האתיופית**, עבודת תזה לתואר שני בהנחיית פרופ' ד' שפרבר; שלוה וייל, **אמונות ומנהגים דתיים של יהודי אתיופיה**, תשמ"ח; דוד שלוש, **נדחי ישראל יכנס**, תשמ"ח; מנחם ולדמן, **יהודי אתיופיה**, תשמ"ד.

² ברמה העקרונית כך היא ההלכה, אבל ישנה חשיבות לשאלה היכן גדל התינוק, אם בבית של גוי או בבית של יהודי! הסביבה שבה גדל התינוק משפיעה על מעמדו ההלכתי. אם התינוק גדל בבית יהודי, הוא נחשב ליהודי (במקרה שאמו גויה, ישנו טקס של “מיני גיור”. על פי עדותם של כהן (קס) מטוסנוט וונדה מקריית גת ומר דניאל מנגשה מבאר שבע)

³ מאמר זה מתמקד יותר בהיבט החברתי מאשר בהיבט ההלכתי, על-אף ש”הא בהא תליא”.

⁴ התורה טורחת להזכיר גם את שם אמו: “ושם אמו שלמית בת דברי למטה דן”. רש”י: “שבחן של ישראל שפרסמה הכתוב לזו, לומר שהיא לבדה הייתה בהם וזנה. שלמית, דהוה פטפטה שלם עלך”. חלק מהאחריות של המקלל נופל גם על אמו.

מדרש ההלכה התנאי, הספרא, מוסיף על התיאור הקצר שבתורה, דברים החשובים מאוד לענייננו, וזה לשונו: 'ויצא בן אשה ישראלית' - מנין יצא? מבית דינו של משה, שבא ליטע אהלו בתוך מחנה דן. אמר להם: מבנות דן אני. אמרו לו: הכתוב אומר: 'איש על דגלו באות לבית אבתם יחנו בני ישראל' (במ' ב:ב). נכנס לבית דינו של משה, ויצא מחויב, ועמד וגידף⁵ בתוך בני ישראל' - מלמד שנתגייר.⁶

על-פי דברי המדרש, הסכסוך שהתגלע מסביב לשאלת השתייכותו של המקלל לשבט דן,⁷ הובא להכרעה בפני בית דינו של משה. בית הדין דחה את טענת היוחסין של המקלל מכוח הטיעון שלפיו הזכות לנחלה נקבעת על פי ייחוסו של האב. ולפיכך אינו זכאי להתנחל במחנה דן. קביעה זו היא שגרמה לאותו אדם שיצא, ומתוך כעסו על פסק הדין קילל את ה', שנאמר: 'וַיִּקְבֹּב בֶּן הָאִשָּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקְלֵל'.⁸

הספרי מרחיב את תיאור המעשה, מתייחס לשאלת מעמדו של 'בן איש מצרי' בישראל, וקובע "שנתגייר",⁹ היינו שנכרי היה בתחילה, ונאמר עליו "בתוך בני ישראל" על שום שהתגייר. ביסוד הקביעה עומדת ההנחה כי באותם ימים נקבע הייחוס לפי האב, וכי עדיין לא נתקבל העיקרון שיהדותו של אדם נקבעת לפי האם.

בעניין השאלה אם יהדותו של אדם נקבעת לפי האב או לפי האם, הרמב"ן מציין כי "הצרפתים" (=חכמי צרפת) הבינו את העניין באופן אחר, ולדבריהם, מה שנאמר בספרא "מלמד שנתגייר", הוא משום שקודם מתן תורה, הייחוס נקבע לפי האב.¹⁰ קורניאלדי (ראה הערה 8) מתייחס לעניין ומוסיף, שעל-פי ספרות המחקר התגבש השינוי של קביעת הייחוס לפי האם במאה השנייה לספירה, והסיבות לכך נתונות במחלוקת עד עצם היום הזה.¹¹

מנהגי הקהילה האתיופית בעניין זה מאוד מעניינים:

* יהודי הוא מי ששומר את מצוות היהדות (כמובן על-פי המקובל בקהילה). מושג של "יהודי חילוני" אינו קיים. יש "ביתא ישראל" או קריסטיין (גוי), וההבחנה היא חד-משמעית.

* בשאלת הייחוס אצל יהודי אתיופיה הכול הולך אחר האב, כאמור. ייתכן שהדבר נובע מהשפעתה של התרבות הפטריארכלית (שבה מעמדו של האב הוא הדומיננטי), ואולם אפשר שדרך זו מקורה בהלכה הקדומה שלפני קבלת התורה או לפני תקנת עזרא.

לאור זאת ניתן להבין כי הקהילה האתיופית לא הרבתה לעסוק בהגדרות השונות של "מיהו יהודי". להיות יהודי פירושו לחיות אורח חיים יהודי. שאלת "מיהו יהודי", על כל המשמעויות שלה, קיבלה את חשיבותה הרבה בעולמנו עקב השינויים שחלו בתוך הקהילה היהודית בתחילת האמנציפציה ולאחריה בעידן ההשכלה, וביתר שאת בעידן שאחרי הקמת מדינת ישראל.

לשאלת "מיהו יהודי" יש תשובות אפשריות רבות,¹² בעיקר מתוך היבטים סוציולוגיים ומשפטיים, ומקצתן עלולות להוביל אותנו לטעויות רות גורל. יש מי שמבקש להדגיש את הצד הסובייקטיבי שבעניין, ולומר כי יהודי הוא מי שבעיני עצמו הוא יהודי.¹³ מצד שני קיים, כמובן, הקריטריון האובייקטיבי של ההלכה היהודית, אך את ההגדרות ההלכתיות יש ליישם מתוך בירור ולימוד מעמיק, מתוך התחשבות וראייה פרגמטית עד כמה שאפשר, ועם הרבה סנטימנטים.

אם נחזור לאיש המצרי, אזכור מוצאו של המקלל בא להעביר לנו את חומרת המעשה ובה בעת פרשה זו מטילה הרבה מאוד אחריות לסביבה ולחברה. אותו איש מצרי הרגיש ניכור וחוסר אונים מוחלט; שללו את זהותו, הוא הרגיש שאין לו מקום בנחלת ה', ולפיכך הגיב כפי שהגיב.

גם בחברה הישראלית ישנם לא מעט אנשים המרגישים מורחקים מנחלת ה'. היחס שהם מקבלים אינו מתחשב בראייתם הסובייקטיבית את עצמם כשומרי תורה ומצוות. ראוי לאמץ גישה ההולמת יותר את מורכבות הבעיה, גישה של פתיחות, רגישות, סובלנות וקבלת האחר.

⁵ בספרא מצינו קטע נוסף המייחס ל"בן איש מצרי" ממזרות: "אף על פי שלא היו ממזרים באותה שעה, הוא היה כממזר". דעה זאת נדחתה בהלכה.

⁶ **ספרא (תורת כהנים)**, אמור, פרשה יד, מהד' וייס, וינה 1862, קד ע"ג, המובא ברש"י, ויק' כד י.

⁷ ביחס זה יש לציין שאחת הגרסאות על מוצאה של הקהילה, מייחסת אותה לשבט דן, אני בעצמי שמעתי מסבי ז"ל שאמר לי שאנו משושלת שבט דן.

⁸ מיכאל קורניאלדי, "לשאלת מיהו יהודי?" **דעת**, פרשת אמור, תשס"ב, גיליון מס' 72. סביר להניח כי בצאת המקלל מבית דינו של משה, פגש את איש הישראלי והלה לא חסך במילותיו וזרק לעברו את הערותיו הציניות. אכן כך כותב הרב שלמה אפרים בן רבי אהרן, בעל הכלי יקר (ויק' כד י): "וע"כ נאמר וינצו במחנה כי שניהם היו בעלי מצה ומריבה ... כי ע"י שזה הישראלי נכנס עמו במריבה גרם לו לגדף השם הנכבד".

⁹ וכן הרב מנחם כשר: "והוצרכו לומר בזה שנתגייר, לומר שהיה בתוך בני ישראל בקבלת הברית, ולא נמשך אחר אביו" (תורה שלמה לג, עמ' רצ). לעומת זאת, הראב"ד, בפירושו על תורת כהנים, נדחק לתרץ: "מלמד שנתגייר" - "על אביו הוא אומר, שנתגייר ובא לו עם ישראל למדבר. ומכל מקום כשבא על אמו, גוי היה, דכתיב: 'בן איש מצרי'".

¹⁰ הרמב"ן בעצמו חולק עליהם, וסובר שבין קודם מתן תורה ובין לאחר מתן תורה, בן אישה ישראלית מנכרי ישראל הוא, משום שלדעתו האשה הישראלית היא "מקווה טהרה לאומות להכשיר את ולדה להיות כמוה".

¹¹ ראה: קובץ הדעות שפורסם ב- A.J.S Review (1985) 10/2; **תשובות חכמי ישראל**, מיהו יהודי (תשי"ט).

¹² אבנר חי שאקי, **מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל**, תשל"ז.

¹³ גרשום שלום, דברים בגו, במאמר "מי הוא יהודי" 1971: "יהודי הוא אדם, שאחד מהוריו יהודי ושמזדהה כיהודי מתוך שהוא נוטל עליו את החובה והזכות של היות יהודי". וראה חיים כהן, "מי הוא יהודי", **יהדות חופשית**, גיליון 26-27, (2003): "כל אדם זכאי להחליט לעצמו אם יהודי הוא אם לא. אחד הנימוקים שנתתי לפסקי הוא, שכיוון שנמנע המחוקק מלקבוע בחוק מבחן אובייקטיבי, כלומר הגדרה מחייבת למונח "יהודי" סימן הוא ... שהמבחן יהיה סובייקטיבי, אינדיבידואלי, ... סבור אני שיהודי הוא כל מי שמצהיר בתום לב על יהדותו".

הרב שרון שלום
המרכז ללימודי יסוד ביהדות

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע